Egidijus Šatavičius

Naujos akmens amžiaus gyvenvietės Pietų ir Rytų Lietuvoje

Straipsnyje aprašomi autoriaus ankstesniais metais (1988–2006 m.) identifikuoti nauji archeologiniai objektai. Jie surasti ir jų teritorijos nustatytos taikant kuo mažiau destrukcinius archeologinius tyrimus bei pasitelkiant gretutinių mokslų (paleogeografijos, geomorfologijos, botanikos, dirvožemio tyrimų) teikiamus duomenis.

Šaknių 1 senovės gyvenvietė yra Kaišiadorių r. ir sen., apie 1,55 km į P–PR nuo Rudijos upelio įtekėjimo į užpelkėjusio Lomenos slėnio R kanalą, apie 1,34 km į ŠV nuo Dumsio upelio įtekėjimo į Lomeną, apie 660–760 m į V nuo plento Kaišiadorys–Gegužinė, apie 440–600 m į R–ŠR nuo kanalizuotos Lomenos upės vagos.

Gyvenvietė įkurta plataus Lomenos senslėnio dešiniajame krante, ties jo posūkiu, ant viršutinės terasos krašto, jos šlaite bei nuolaidžioje pirmoje terasinėje aikštelėje. Iš P pusės gyvenvietę riboja slėnio daubos, o V pusėje pirma terasa tolygiai pereina į užpelkėjusią Lomenos salpą. Archeologijos objektas užima maždaug 220x140 m dydžio dirbamos žemės ir pievų plotą, tik pats V pakraštys beapaugąs krūmynais. Šiai gyvenvietei artimiausias archeologijos objektas yra už 1,95 km Š kryptimi – tai prieš daugiau nei dešimtmetį šio straipsnio autoriaus surasta Vilkiškių 1 senovės gyvenvietė.

Gyvenvietę autorius surado 2001 m. Tais ir vėlesniais metais ariamos dirvos paviršiuje aptikta titnago radinių bei pavienių keramikos šukių ir kitokių radinių. Ištyrus 2 šurfus (po 0,4 m^2) gyvenvietės V dalyje, nustatyta, kad beveik visas kultūrinis sluoksnis sunaikintas ilgalaikio arimo, dalinai tėra išlikęs tik jo apatinis horizontas. Tirtame šurfe stebėta tokia stratigrafija: viršuje buvo apie 25–35 cm storio pilkas priesmėlio-priemolio dirvožemis (armuo), giliau slūgsojo arimo nepaliestas rusvo priemolio-priesmėlio sluoksnis – įžemis, kurio viršuje aptikta keletas titnago radinių.

Archeologijos vertybės teritorijoje radinių nėra itin gausu, daugiausiai jų aptinkama gyvenvietės V dalyje, o R kryptimi (kylant šlaitu aukštyn) jų mažėja. Pastebėta, kad gyvenvietės teritorijoje radiniai susitelkę keliose skirtingo dydžio zonose, todėl pagrįstai galima manyti, kad tai ne viena gyvenvietė, o kelios. Armens paviršiuje surasta titnago radinių: skelčių ir nuoskalų, skaldytinių bei jų pataisymų, gremžtukų, rėžtukų, specialios paskirties dirbinių. Visi jie gaminti iš geros kokybės pilkos spalvos titnago žaliavos. Dalis titnago radinių bepradedą dengtis plona patina. Titnago radiniai preliminariai datuojami mezolito pradžios laikotarpiu. Be to, dirvos paviršiuje gausiai aptinkama ir XVII–XX a. vidurio radinių – apžiestos, žiestos keramikos šukių, galąstuvų fragmentų, neaiškių stipriai korodavusių geležinių dirbinių liekanų, plytgalių bei čerpių fragmentų. Šie radiniai – bene vieninteliai materialūs kadaise buvusio Šaknių kaimo liudininkai.

Šis naujai surastas archeologijos objektas priskirtinas molinių gyvenviečių tipui. Tai kol kas vienintelė ankstyvo laikotarpio akmens amžiaus gyvenvietė Lomenos baseine, todėl siūlau ją įrašyti į NKVR. Be to, jai gresia visiškas sunaikinimas, urbanizuojant Lomenos slėnį. Vertybės saugotina teritorija nustatyta pagal iškastų šurfų duomenis, paviršinių radinių išplitimą ir vietovės topografiją.

Bieleniškių 2 senovės gyvenvietė yra Švenčionių r., Švenčionėlių sen., apie 2,79 km į ŠV

nuo dabartinių Šaminės upelio ištakų iš Šaminio ežero, apie 1,84 km į PV nuo Reškutėnų Šv. Izidoriaus bažnyčios, apie 1,26 km į ŠR nuo kelių Zablatiškė–Švenčionėliai ir Murmos–Šakališkė sankryžos, apie 990 m į V nuo kelių Zablatiškė–Švenčionėliai ir Švenčionys–Rėkučiai sankryžos, apie 300–340 m į PR nuo Kretuono ežero.

Gyvenvietė įkurta Kretuono ežero PR pakrantėje, masyvaus terasinio kyšulio V gale ir nuolaidžioje teritorijoje į P nuo jo, t. y. ties Kretuono ežero senojo kranto linija, kuri čia labai nelygi ir vingiuota. Gyvenvietės V pakraščiu driekiasi (bet ne ištisai) ryškesnė 0,5–1 m aukščio terasa, už kurios prasideda supelkėjusi–uždurpėjusi buvusios pakrantės teritorija bei keletas priekrantinių volų, sustumtų banguojant ežerui ir ledo lyčių. Visoje gyvenvietės teritorijoje paviršius nelygus, stipriai raižytas, pasitaiko nedidelių pažliugusių lomų. Į P nuo gyvenvietės kadaise būta plačios įlankos, kuri nuo ežero vandenų buvo atitverta kelių stambių priekrantinių volų juostų.

Gyvenvietė apima maždaug 300x110 m dydžio tankaus sodinto miško plotą. Šis archeologijos objektas priskirtinas smėlinių gyvenviečių tipui. Už maždaug 100 m Š kryptimi yra Bieleniškės 1 senovės gyvenvietė (UK 33048).

Šio straipsnio autoriui daugiau nei 20 m. nuolat vykdant Kretuono regiono archeologinių objektų priežiūrą ir monitoringą nustatyta, kad ežero PR kampe esančiame sodinto miško ruože, įvairiuose dirvos paviršiaus praardymuose aptinkama titnago ir keramikos radinių. 1995–2002 m. įvairiose gyvenvietės teritorijos vietose, į R nuo ženklesnio terasinio laipto buvo ištirta keletas šurfų (po 0,5 m^2). Juose stebėta tokia stratigrafija: viršuje buvo iki 10–26 cm storio smėlingas pilko miškožemio (dalinai suardyto ariant) sluoksnis, po juo dengėsi

1 pav. Bieleniškų 2 gyvenvietės centrinėje dalyje tirtame šurfe atidengta stambi duobė. E. Šatavičiaus nuotr.

Fig. 1. A large pit unearthed in cultural and sterile soil of test pit dug in the cental part of Bieleniškės 2 settlement

5–45 cm storio pilkai rudo smėlio sluoksnis, žemiau slūgsojo balkšvas–rusvas smėlis – įžemis. Abu viršutiniai sluoksniai priskirtini kultūriniam horizontui, juose aptikta titnago ir keramikos radinių bei identifikuoti kelių dėmių kontūrai (1 pav.). Paminėtina, kad pavienių titnago radinių bei keramikos šukių surasta ir plotuose į P nuo gyvenvietės teritorijos.

Tyrimų metu nustatyta, kad didžiojoje dalyje teritorijos kadaise būta Bieleniškės kaimo sodžių, kurie galutinai nunyko po II Pasaulinio karo, be to, kultūrinio sluoksnio viršutinė dalis apnaikinta ilgalaikio arimo (ariant daržus, sodinant mišką bei iškasant nedidelius vandens telkinius). Sprendžiant iš titnago radinių tipologinių-technologinių charakteristikų bei molinių indų šukių gamybos ypatybių, galima teigti, kad dauguma gyvenvietėje aptiktų radinių datuotini mezolito pabaigos – bronzos amžiaus pradžios laikotarpiu ir priskiriami Kundos bei Narvos kultūroms. Taip pat čia aptinkama ir XVI–XX a. vidurio radinių, sietinų su buvusiu Bieleniškės kaimu.

Murmų 2 senovės gyvenvietė yra Švenčionių r., Švenčionėlių sen., apie 3,59 km į PR nuo geležinkelio Vilnius–Turmantas pervažos kelyje Murmos–Šakališkė, apie 3,06 km į ŠR nuo Dėmės upelio žiočių Švento ežere, apie 1,74 km į PV nuo kelių Zablatiškė–Švenčionėliai ir Švenčionys–Rėkučiai sankryžos, apie 370 m į Š nuo kelių Zablatiškė–Švenčionėliai ir Murmos–Šakališkė sankryžos, apie 560–660 m į P–PR nuo Kretuono ežero.

Gyvenvietė įkurta Kretuono ežero P krante, ties ilgesnį laiką buvusia stabilia bei aukštoka ir sausa ežero pakrante, t. y. jai pasirinktas Kretuono ežero trečios ar ketvirtos viršsalpinės terasos nežymiai kauburiuotas aikštelės pakraštys, nuolaidėjantis ŠR, Š ir ŠV kryptimis. Į R–ŠR nuo gyvenvietės būta gilesnės ežero įlankos, kuri nuo ežero vandenų buvo atribota kelių stambių priekrantinių volų juostomis (vienas jų prasideda Š, o kitas ŠR gyvenvietės pakraštyje). Gyvenvietė užima maždaug 200x80–100 m dydžio dirvonuojančių ir apleistų laukų plotą, beužaugantį pušaitėmis ir berželiais, o pats Š pakraštys, besileidžiantis į pelkę, apaugęs menkaverčiais medžiais ir krūmais. Šis archeologijos objektas priskirtinas smėlinių gyvenviečių tipui. Už maždaug 480 m V–ŠV kryptimi yra Murmų 1 senovės gyvenvietė (UK 17202).

2 pav. Murmų 2 gyvenvietės centrinėje dalyje tirto šurfo įžemyje atidengta duobė. E. Šatavičiaus nuotr.

Fig. 2. A pit unearthed in sterile soil of test pit dug in the central part of Murmos 2 settlement

Gyvenvietę šio straipsnio autorius surado dar 1989 m. Tada ariamų kolūkio laukų pakraštyje rasta titnago radinių: įvairaus dydžio nuoskalų ir skelčių (dalis retušuota), vienagalių skaldytinių, galinių gremžtukų, nuskeltinių ir retušinių rėžtukų, kirvelių / kaltelių, grąžtų / ylų, specialios paskirties dirbinių ir kt. Pasitaikė ir pavienių lipdytinių bei apžiestų indų šukių. Vėlesniais metais išilgai buvusios ežero pakrantės ištyrus keletą šurfų (0,4 m^2 dydžio) nustatyta, kad viršutinis kultūrinio sluoksnio horizontas ženkliai apnaikintas ilgalaikio arimo. Tirtuose šurfuose stebėta tokia stratigrafija: viršuje buvo pilkas smėlingas armuo (apie 15–40 cm storio), giliau vietomis slūgsojo iki 5–10 cm storio arimo nepaliestas rudas–geltonas smėlis – gyvenvietės kultūrinis sluoksnis, po kuriuo aptiktas rusvas–gelsvas smėlis – įžemis (2 pav.).

Kaip jau minėta, visoje archeologijos vertybės teritorijoje gausu titnago radinių. Daugiausia jų aptinkama gyvenvietės centrinėje dalyje, o ŠR ir PV kryptimis jų ženkliai mažėja. Titnago radiniai gaminti iš geros kokybės titnago žaliavos, kurių didžioji dalis pasidengusi įvairaus storio melsva–balkšva patina. Surasti titnago radiniai preliminariai datuojami mezolito–neolito pradžios laikotarpiu. Apžiestų indų šukės, tręšiant laukus, čia pateko iš greta esančio Murmų ir tolimesnio Pašaminės kaimo.

Vertybės saugotina teritorija nustatyta pagal iškastų šurfų duomenis, paviršinių radinių išplitimą ir vietovės topografiją. Siūlau šią akmens amžiaus gyvenvietę įrašyti į NKVR.

Reškutėnų, Žemaitiškės 8 senovės gyvenvietė yra Švenčionių r., Švenčionėlių sen., apie 1,65 km į PR nuo geležinkelio Vilnius–Turman-

3 pav. Reškutėnų, Žemaitiškės 8 gyvenvietės vaizdas iš P pusės. E. Šatavičiaus nuotr.

Fig. 3. View to Reškutėnai, Žemaitiškė 8 settlement from the S side

tas tilto per Kretuonos upę, apie 930 m į ŠV nuo tilto per Žaugėdos upę (Pervieniškių k.) kelyje Raudonė–Rėkučiai, apie 450 m į PR nuo Vajuonėlės upelio žiočių Kretuono ežere ir apie 460 m į PV nuo dabartinės Vajuonėlės ir Žaugėdos upelių santakos bei apie 230 m į PR nuo kanalizuotos Vajuonėlės vagos, apie 450 m į PR nuo Kretuono ežero pakrantės.

Gyvenvietei įkurti pasirinkta neaukšta, bet masyvoka kalva Kretuono ežero R–ŠR uždurpėjusioje pakrantėje (trečia–ketvirta viršsalpinė terasa). Gyvenvietę P–PV pusėje kadaise ribojo Žaugėdos upelio vaga ir užpelkėjusi pakrantė, PR ir ŠR kampuose – buvę nedideli ežerėliai, sujungti žemesnės pažliugusios lomos, o Š – žemesnės teritorijos. Šiuo metu vietovės hidrografinis tinklas ir kraštovaizdis dėl XIX–XX a. vykusių melioracijų yra visiškai pasikeitęs (3 pav.).

Kalva ištįsusi Š–P (PR) kryptimi, jos P, R ir ŠR šlaitai aiškiai išreikšti, vietomis nežymiai terasuoti, o ŠV ir V kryptimi – labai lėkšti, palaipsniui pereinantys į pažliugusią ir durpėjančią lygumą. Aukščiausiai iškilusi yra gyvenvietės centrinė dalis, apie 3,5 m virš ežero vandens lygio. Gyvenvietės teritorija apima maždaug 230x180 m dydžio dirvonuojančios pievos plotą, kurios V pakraštys apaugęs mišriu eglių–alksnių mišku. Šis archeologijos objektas priskirtinas pusiau durpyninių–molinių gyvenviečių tipui. Už maždaug 110 m P kryptimi yra Reškutėnų, Žemaitiškės 7 senovės gyvenvietė (UK 33101).

Gyvenvietę šio straipsnio autorius identifikavo 1988 m. Per daugiau kaip 20 m. laikotarpį skirtingose dirvonuojančios pievos bei ariamo lauko vietose rasta įvairių archeologinių radinių. Įvairiose gyvenvietės teritorijos vietose ištirta daugiau kaip 10 šurfų (po 0,5 m^2), nutolusių vienas nuo kito per 10–25 m. Aukštutinės ir vidurinės dalies šurfuose stebėta tokia stratigrafija: viršuje buvo iki 10–25 cm storio pilkas dirvožemio (dalinai perarto) sluoksnis, žemiau slūgsojo pilkos spalvos priemolingas–žvyringas

4 pav. Reškutėnų, Žemaitiškės 8 gyvenvietės Š pusėje tirto šurfo stratigrafija. E. Šatavičiaus nuotr.

Fig. 4. Stratigraphy of a test pit, dug in the N part of Reškutėnai, Žemaitiškė 8 settlement

sluoksnis – gyvenvietės kultūrinis sluoksnis, po kuriuo dengėsi rusvas–pilkšvas priemolis – įžemis. Žemutinės dalies šurfuose stebėta tokia stratigrafija: viršuje buvo iki 48–80 cm storio pilko durpžemio sluoksnis (sudarytas iš 3–4 atskirų horizontų), kurio vidurinis ir apatinis horizontai yra gyvenvietės kultūrinis sluoksnis, o žemiau slūgsojo balkšvas ežerinis smėlis – įžemis (4 pav.).

Atsižvelgiant į paviršinių radinių paplitimą, tirtų šurfų duomenis bei radinių tipologines-technologines charakteristikas, galima teigti, kad čia būta kelių skirtingų laikotarpių gyvenviečių. Mezolito pabaigoje – viduriniame neolite intensyviau buvo apgyventa kalvos ŠR dalis ir iš dalies R pašlaitė. Šiam laikotarpiui priskiriami įvairūs titnago radiniai: skeltės, nuoskalos, smulkios skaldytinių liekanos, gremžtukai, ašmenėliai, specialios paskirties dirbiniai. Dar kartą šioje teritorijoje gyventa geležies amžiuje (I–VI a.) – gyvenvietės būta visoje kalvos teritorijoje. Surasta lipdytinių indų šukių, kurių molio masė liesinta rupiai ir grubiai grūstu granitu, su lygiu, nežymiai brūkšniuotu ar grublėtu paviršiumi, molio tinko gabalų, žalių, virtų ir degusių kaulų fragmentų, juodosios metalurgijos atliekų (tekiojo ir dugno šlako gniutulų). Taip pat identifikuotos poros pastatų vietos, grįstos skaldytų riedulių atplaišomis.

2012 m. gyvenvietės V pakraštyje (apaugusioje mišku ir krūmynais) identifikuota senoji žemdirbystės vieta. Čia surasta viena stambi apie 5x2 m dydžio laivo formos riedulių krūsnis (5, 6 pav.). Į abi jos puses Š–P kryptimi nusidriekia labai padrika stambesnių riedulių juosta, kurių dalis jau padengta velėnos ir žemės paviršiuje nebesimato. Vienas iš šios krūsnies riedulių turi apšlifuotą plokštumą. Netoli šių riedulių kadaise buvo surastos kelios smulkios akmeninių kirvelių šlifuotu paviršiumi ašmenų nuoskalos.

Tyrimų metu nustatyta, kad daugelyje vietų kultūrinio sluoksnio viršutinė dalis sunaikinta ilgalaikio arimo bei melioracijos metu. Be to, gyvenvietės Š dalyje tarybiniu laikotarpiu buvo pastatytas vandentiekio bokštas, o išvedžiojus vamzdžius, įrengta laistymo sistema.

Gyvenvietės teritorija nustatyta pagal ištirtų šurfų duomenis, paviršinių radinių išplitimą ir vietovės topografiją. Siūlau šią senovės gyvenvietę bei senąją žemdirbystės vietą įrašyti į NKVR.

New Stone Age settlements in E and S Lithuania

This article publishes data from Stone Age and later settlements newly discovered during field surveys in E and S Lithuania.

The location of Šakniai 1 settlement (Kaišiadorys District) was identified on the right bank of the River Lapainia at a small turn in its old valley. Various flint finds dating to the Early Mesolithic were discovered in a valley segment between the first and upper terraces.

Three old settlements were discovered on the old shores of Lake Kretuonas (Švenčionys District) in E Lithuania. Reškutėnai, Žemaitiškė 8 settlement is on a large, but low hill on the lower NE shore of Lake Kretuonas (Figs. 3, 4). This site was inhabited in the Late Mesolithic – Middle Neolithic (various flint finds having been discovered) and the Iron Age (sherds of hand built pottery, clay daub, osteological finds, and the remains of ferrous metallurgy having been discovered). In addition, an old agricultural site was identified on the W edge of the settlement (irregularly-shaped cairns and a scattered line of them having been discovered) (Figs. 5, 6). Blade flakes from ground stone axes were found nearby.

Bieleniškės 2 settlement was identified at a site distinguished by an abundance of littoral dunes at the W end of a massive terrace promontory in the SE corner of Lake Kretuonas. A cultural layer up to 5–45 cm thick was discovered during the investigation (Fig. 1). The various flint and pottery finds that were found date to the Late Mesolithic – Early Bronze Age and are ascribed to the Kunda and Narva cultures. 16th – mid-20th-century finds connected with the former village of Bieleniškė were also discovered here.

Murmos 2 settlement is on a shore that has been stable and dry for a long time on the S side of Lake Kretuonas. It was founded on the edges, which decline to the NE, N, and NW, of the slightly uneven tread of the third or fourth terrace above the floodplain of Lake Kretuonas (Fig. 2). Flint finds dating to the Mesolithic – Early Neolithic were discovered during the investigation.

5 pav. Reškutėnų, Žemaitiškės 8 gyvenvietės V pakraštyje surasta laivo formos akmenų krūsnis. Pirmasis riedulys yra šlifuotu paviršiumi. Vaizdas iš P pusės. E. Šatavičiaus nuotr.

Fig. 5. The boat shaped stone cairn found in the W side of Reškutėnai, Žemaitiškė 8 settlement. The first boulder has a grinding surface. View from the S side

6 pav. Reškutėnų, Žemaitiškės 8 gyvenvietės vakariniame pakraštyje surasta laivo formos akmenų krūsnis. Vaizdas iš Š pusės. E. Šatavičiaus nuotr.

Fig. 6. The boat shaped stone cairn found in the West side of Reškutėnai, Žemaitiškė 8 settlement. View from the N side